

REFORMA MONETARĂ ȘI EMITEREA LEULUI MOLDOVENESC (1993)

Mihai PATRAȘ*Catedra Finanțe și Bănci*

Dans l'article on expose la nécessité, les mécanismes, l'importance et les conséquences de la réforme monétaire dans la République de Moldova de 1993, les conditions concrètes économiques et financières de cette époque.

Moneda națională reprezintă un element de bază al statalității, alături de celelalte atribute (limba oficială, imn, drapel etc.) publice. La etapa actuală, în viziunea noastră, nu poate fi vorba despre statalitate, dacă nu există moneda proprie. Spunem aceasta chiar dacă începând cu 1 ianuarie 1999 a fost emisă scriptural, iar din 1 ianuarie 2002 și în natură moneda EURO, care efectiv este utilizată în 16 state UE (2009). Oricum statalitatea obligatoriu „trece și prin monedă”.

Istoria monedei naționale a Republicii Moldova, a leului moldovenesc, numără aproape 20 ani. Ea începe la sfârșitul anilor '80, când în RM pornise restructurarea gorbaciovistă. Această restructurare includea mai multe elemente. Cel economic se referea la trecerea la noile relații economice dintre fostele republici (acum noi state independente – NSI), pe de o parte, și conducerea centrală a ex-URSS, pe de alta. Acestea aveau ca obiectiv major descentralizarea radicală a procesului de management politico-economic și financiar.

Documentul oficial de bază, în acest sens, a fost „**Concepția autofinanțării și autogestiei teritoriale a Republicii Moldova**”, elaborată în conformitate cu o decizie a Guvernului de atunci (din 30 octombrie 1988).

Oficialitățile timpului au admis să fie elaborat un astfel de document sub presiunea crescândă a discuțiilor apărute în presa periodică acum 2 decenii [5, 25-27] ș.a.

Autoritățile unionale de atunci erau nevoite să accepte (evident cu o mare rețineră) obținerea unor vaste drepturi economice de către fostele republici (unionale), stabilirea unor dependențe mai clare între rezultatele economico-financiare și drepturile respective ale diferitelor structuri teritorial-administrative, inclusiv a republicilor, descentralizarea procesului de administrare și de gestionare etc. Unul dintre punctele cele mai „periculoase” (pentru oficialități) era posibila trecere la moneda națională (a republicilor de atunci). Menționăm că atunci (1988) nu se punea problema obținerii independenței politice (fapt realizat cu 2-3 ani mai târziu: în Republica Moldova la 27 august 1991). Se punea doar problema emiterii monedei naționale a Republicii Moldova *în cadrul URSS*. Trebuie să recunoaștem că o influență favorabilă și încurajatoare a propunerilor privind moneda au avut ideile parvenite din Țările Baltice, în primul rând din Estonia, considerată atunci liderul reformelor economice. Menționăm că pe parcursul întregii perioade postbelice Estonia a servit ca poligon pentru diferite „experimente” economico-financiare ex-sovietice (îndeosebi, în anii 1960, când a fost abordată problema reformării relațiilor dintre „centru” și fostele republici, crearea „sovnașozurilor” etc.). În acest sens, economiștii estonieni (teoreticieni și practicieni) au acumulat o experiență largă economică și, probabil, aceasta i-a situat la un loc de frunte în fostul spațiu sovietic în problemele reformării economice radicale. De data aceasta însă într-o îmbinare strânsă cu aspectul politic. Aceste inițiative „revoluționare” au fost preluate și de alții, printre ei fiind specialiștii din Lituania, Letonia și Moldova. Așadar, Republica Moldova a fost printre primele NSI, care a inițiat discuțiile privind moneda proprie, iar după discuții și la elaborarea unor documente concrete, care au și valorificat de facto rezultatele discuțiilor.

Menționăm că la acel moment **nu se punea problema denumirii monedei**, despre ce vom menționa mai jos. Autoritățile sovietice de atunci contrapuneau posibilei treceri la moneda națională, despre care se vorbea tot mai insistent, „argumentul” a.n. „cheltuieli enorme”, care ar fi necesare pentru fabricarea monedei. Acestea (cheltuielile) erau declarate a fi la nivelul a câtorva miliarde ruble¹.

Argumentele noastre de atunci² în favoarea emiterii monedei naționale a Republicii Moldova nu erau

¹ La sfârșitul anilor '80 rubla ex-sovietică însă mai avea valoare destul de semnificativă (mai ales pentru anumite categorii sociale sau funcționari publici de rang înalt, care aveau acces la diferite produse deficitare).

² Autorul, la momentul respectiv, activa în calitate de *șef de Laborator* pentru autogestirea regională al Institutului de planificare (Institutul de Cercetări Științifice în domeniul Planificării al Comitetului de Stat pentru Planificare), care urma să elaboreze strategia trecerii la noile relații economice.

(evident) de ordin politic, ci de ordin economic. În prețurile (reale) de atunci, Republica Moldova era una dintre puținele republici ex-sovietice, care avea o „balanță comercială” externă activă (cu depășirea exporturilor asupra importurilor) cu alte foste republici unionale. Soldul pozitiv al relațiilor externe anuale de atunci constituia câteva sute mil. rub. Luând în considerație cursul valutar oficial al rublei de atunci, acest sold echivala anual cu câteva sute mil. de dolari (cca 400-500 mil. \$), cu evidente variații anuale. **Acesta era rezultatul comerțului oficial extern înregistrat** de organele statistice.

Suplimentar la aceasta exista comerțul invizibil, care consta din achizițiile efectuate în ruble de turiștii din celelalte foste 14 republici unionale în Republica Moldova. Anual acest sold al cumpărăturilor, calculat în baza statisticii bancare, rapoartelor de realizare a planurilor de casă, constituia 400-600 mil. ruble, ceea ce echivala cu 450-670 mil. \$. Deci, soldul sumar pozitiv al relațiilor comerciale externe constituia, în prețurile de până la 1990, aproape 1mlrd.dol. SUA anual³.

Așadar, Republica Moldova alături de încă câteva state ex-sovietice – Estonia, Letonia, Azerbaidjan, Ucraina și în ultimii ani Turkmenistan – avea un sold pozitiv al relațiilor comerciale externe directe, precum și în urma achizițiilor efectuate de turiștii sovietici. (Banii în numerar care imigrau anual în RM ulterior erau transportați în Rusia, precum și în Kazahstan, zone în care se efectuau investițiile nete respective.)

Aceste resurse, în fond, constituiau o contribuție suplimentară a RM la dezvoltarea altor regiuni ex-sovietice, fiindcă banii, fondurile mobilizate („luate”) de centru în condițiile de atunci nu constituiau o creanță a economiei RM. În majoritatea cazurilor, nu erau compensați ulterior cu echivalentul lor, cum ar fi normal în condițiile existenței unei independențe reale economice (și politice). Acești bani constituiau efectiv un tribut, un impozit suplimentar al economiei RM. către fosta economie națională a ex-URSS (Rusia, Kazahstan, în primul rând).

Deci se impunea o monedă proprie, care ar fi avut ca obiectiv protejarea economiei naționale.

De fapt, la momentul respectiv existau deja diferite elemente ale monedei teritoriale. De exemplu, pentru achiziționarea unor produse alimentare se utilizau, alături de banii oficiali, și diferite bonuri, taloane, tichete etc. care aveau o aplicare strict teritorială: cele din RM nu puteau fi utilizate în Ucraina și invers. Ele contribuiau la protejarea pieței interne de „invazia” rublelor din afara RM, unde salariile erau cu 30-100% mai mari pentru aceleași categorii de angajați. Deci, o posibilă trecere la moneda națională, chiar în acele condiții, putea constitui o sursă suplimentară de dezvoltare economică a Republicii Moldova.

Menționăm că în acele condiții informațiile privind comerțul extern, precum și cele ce țineau de activitatea bancară (în cazul nostru privind îndeplinirea planului de casă) aveau un cerc foarte restrâns de utilizatori fiind caracterizate cu mențiunea „pentru uz de serviciu”, dacă nu chiar „confidențial”. Deci, ele nu puteau avea atunci o circulație largă în presă. Chiar accesul specialiștilor era destul de restrâns. În presa oficială erau promovate materialele care reflectau „ajutorul frățesc” obținut din considerente clare politice, nu erau acceptate informații ce puteau conține date „îndoielnice” privind compromiterea „ajutorului frățesc acordat” etc. Așadar, se impunea depolitizarea statisticii.

Ca răspuns la discuțiile tot mai intense și în scopul elaborării unei Strategii privind autogestiunea teritorială a Republicii Moldova, Guvernul de atunci a adoptat (la 30 octombrie 1988) o decizie extrem de importantă prin care au fost formate trei comisii republicane de alternativă, care urmau să elaboreze documentele în cauză [32]⁴.

Problema banilor republicani (teritoriali) a fost oglindită în Concepție (capitolul șapte). *Așadar, primul document oficial, din Republica Moldova în care s-a argumentat necesitatea banilor proprii, a fost Concepția autofinanțării și autogestiunii teritoriale a RM (din a.1988).*

Este evident că oficialitățile de atunci nu puteau accepta sau, cu atât mai mult, realiza această prevedere, care putea „submina” rubla sovietică, suveranitatea monetară respectivă. Discuțiile la această temă au continuat în presă până în 1990, când în baza principiilor (relativ) democratice a fost ales primul Parlament al Republicii Moldova (pseudoparlamentele de până atunci erau înscenate de structurile publice de import).

La 25 iulie 1990 a fost adoptată de către noul Parlament o Hotărâre extrem de importantă cu privire la

³ Evident că în prețurile de azi raporturile interstatale de atunci ar fi fost cu totul altele. Noi subliniem că calculele noastre sunt în prețuri reale de atunci. La cifra menționată ar mai putea fi adăugate și veniturile din emisiunea posibilă aferente RM, care pot fi estimate la nivelul a câtorva sute mil. rub. anual.

⁴ Lucrarea în cauză a avut drept conducători pe dnul Anatolie Gudim și subsemnatul, care au devenit învingători în această competiție a „Concepțiilor autogestiunii teritoriale”.

Concepția trecerii la economia de piață în RM [6].

Putem evidenția, cel puțin, două prevederi deosebit de importante ale acestui document, cu adevărat istoric.

Prima: Sub aspect politic, acest document a pus punct pentru totdeauna relațiilor comunist-totalitariste de producție în RM, și a pus piatra de temelie juridico-politică a trecerii la noile relații libere de piață.

A doua: Hotărârea în cauză pentru prima dată într-un document juridic de rang statal a prevăzut emiterea monedei proprii pentru a.1991 (art. 4).

Deci, în plan juridico-politic și economic, Republica Moldova a fost printre primele state ex-sovietice în care organul suprem legislativ a prevăzut emiterea monedei naționale. Cu foarte mare regret, însă, această prevedere nu a fost realizată în 1991, prevăzută în HP menționată.

Menționăm că Guvernul de atunci avea împuterniciri cu mult mai mari în domeniul circulației monetare decât după 11.06.1991, când a fost adoptată primă lege bancară. În perioada ex-sovietică, Banca de Stat era de fapt subordonată Guvernului, era efectiv o „Casă a Ministerului de Finanțe”.

Începând cu 11.06.91, adică odată cu ziua adoptării și punerii în aplicare a Legii privind Banca Națională de Stat a Moldovei⁵, Guvernul a fost semnificativ limitat în drepturi privind reglementarea și politica monetară, aceste atribuții trecând aproape totalmente în competența BNM, care-i „gestionată” doar de Parlament.

În proiectul de lege (privind BNM, elaborat în 1990) a fost prevăzut că moneda națională urma să fie leul. Însă în varianta finală a Legii adoptate (din 11.06.91) nu au fost acceptate prevederile privind moneda națională a Republicii Moldova. Cauza principală a fost denumirea propusă a viitoarei monede. Propunerile insistente de a numi moneda cu numele său firesc – leu – au fost întâmpinate de o parte din decidenți (deputații de atunci), adepți ai trecutului, cu o mare rezistență. „Explicația” era extrem de simplă, ea se motiva a fi legată de Suveranitatea monetară a Republicii Moldova⁶ etc. Grupul oponentilor, fiind majoritari, acceptau orice denumire a monedei, cu excepția „Leului”.

Unii „decidenți” care, în scopul ca viitoarea monedă să fie „forte”, propuneau denumirea de „dolar moldovenesc”. Explicațiile că „tăria” monedei nu depinde de denumire nu erau acceptate. Alții, au propus „ducatul”, denumire imediat acceptată de mai mulți, inclusiv de cei de la conducerea BNM, care rapid au și pornit activitățile de pregătire (de tipărire) a bancnotelor respective la o monetărie din Franța. Despre această ultimă comandă s-a aflat însă ceva mai târziu.

Cei mai „revoluționari” deputați de atunci au inițiat colectarea de semnături în favoarea utilizării în Republica Moldova a leului românesc. E necesar de subliniat, în mod special, că nu era posibilă în așa fel soluționarea problemei utilizării leului românesc (adică, în mod unilateral și în condiții de anonim) din mai multe considerente. În primul rând, dacă 50%+1 din numărul deputaților aleși (187 din 372) nu acceptau leul (moldovenesc) ca denumire, atunci nu-i clar cum putea fi vorba de acceptarea leului românesc?

În al doilea rând, acceptarea leului românesc nu putea fi efectuată fără o colaborare și un Acord monetar preliminar cu autoritățile bancare române. Lucru pe care nimeni nu l-a făcut și nici n-a intenționat să-l facă.

În al treilea, utilizarea leului românesc ar fi însemnat, alături de altele, acceptarea automată pentru Republica Moldova a sistemului de prețuri, salarii, impozite și a altor „norme” economico-financiare existente la acel moment în România etc. Toate acestea, precum și alte activități și proceduri, evident erau imposibil de făcut atunci, fără să mai vorbim despre o tensionare a situației cu care se amenința mereu (aproape zilnic). Situația politică de atunci era extrem de instabilă și imprevizibilă.

Cu toate acestea, au fost colectate cca 130 de semnături ale deputaților în favoarea utilizării leului românesc. Putem presupune că această colectare de semnături a avut totuși un rol psihologic pozitiv: a contribuit, probabil, la atragerea a tot mai mulți deputați spre denumirea firească de Leu.

Așadar, prevederile HP din 25.07.90 (de a emite moneda proprie, lucru pe care putea să-l facă Guvernul încă în 1991, fără a antrena Parlamentul în discuții privitoare la denumirea monedei) nu au fost realizate.

În locul activităților de pregătire a emiterii monedei naționale, în 1992 în scopul „protejării” pieței interne au fost întreprinse activități de tipărire și de emiterie a diferitelor tipuri de cupoane. Mai întâi cupoane alb-negru, apoi

⁵ Menționăm că unii până în prezent consideră greșit ca fiind echivalenți termenii „național” și „de stat”. În realitate lucrurile stau altfel. Întru confirmarea acestei teze aducem câteva exemple. În SUA Banca Națională, Sistemul Federal de Rezerve („Fed”) nu este de stat, deși exercită funcții statale. Banca Națională a României, fondată în 1880 ca bancă privată, până la naționalizarea sa din 1947 nu a fost Bancă de Stat. În perioada socialistă, precum și după decembrie 1989, ea a rămas bancă de stat, păstrându-și denumirea precedentă. Cam aceeași situație avem și în Anglia (BoE), Japonia (BoJ) etc.

⁶ La 23 iunie 1990 Parlamentul a adoptat Declarația Suveranității Republicii Moldova.

– cupoane color, ulterior, la 5 octombrie 1993 – lei-cupoane. A fost o lipsă totală de competență elementară să crezi că cu ajutorul cupoanelor „alb-negru” extrem de simple (pe hârtie albă erau imprimate cifre negre, care indicau valoarea lor nominală), care în condițiile contemporane pot fi contrafăcute în mod masiv, să poți proteja piața internă⁷.

La 27 august 1991 RM își declară independența⁸. S-a stabilit o situație juridico-politică mai favorabilă pentru luarea și implementarea mai multor decizii importante. Dacă lucrările de pregătire se efectuau (conform deciziei din 25 iulie 1990), atunci acest moment evident putea fi folosit pentru emiterea monedei. Însă, ca întotdeauna s-a întârziat. De fapt, la noi nu a fost adoptată nici o decizie înainte de termen. În general, trebuie să menționăm că perioada de atunci ne-a acordat foarte multe șanse, multe dintre care însă nu au fost valorificate.

La 8 decembrie 1991, în baza Acordului dintre președinții Rusiei, Ucrainei și Republicii Belarus, a fost legal desființată URSS prin semnarea documentului respectiv. Faptul a fost grăbit de puciul procomunist din 19-21 august 1991.

La 2 ianuarie 1992, conform înțelegerilor dintre președinții NSI cu denumirea de CSI (Comunitatea Statelor Independente) din decembrie 1991 și conform Decretului prezidențial [10] a demarat procesul de liberalizare a prețurilor. Aceasta efectiv însemna creșterea bruscă a lor din cauza decalajelor existente până la 1990 între prețurile din spațiul economic căruia aparțineam și piața mondială. Existența decalajului poate fi explicată, în primul rând, prin politica de „prețuri joase” (evident, și venituri nesemnificative, comparativ cu țările dezvoltate) practică de autoritățile ex-sovietice (pe motive ideologice și politice). Autoritățile Republicii Moldova nu dispuneau de numerarul necesar pentru circulația normală a banilor în condițiile noilor prețuri.

Despre creșterea aproape necontrolată a masei monetare putem judeca, în mare măsură, în baza evoluției depunerilor bănești din acea perioadă (tab.1).

Tabelul 1

Depunerile bănești ale populației în instituțiile Băncii de economii a Moldovei (sfârșit de an)

	u.m.	1987	1988	1989	1990	1991	1992
1. Numărul depunerilor, total	mii	2 242	2 444	2 701	2 946	3 229	3 483
creștere (față de anul precedent)	%	106,8	109,0	110,5	109,1	109,6	107,9
2. Suma depunerilor	mil.rub.	2 870,0	3 289,6	3 972,5	4 648,8	6 638,0	11 537,6
creștere (față de anul precedent)	%	111,4	114,6	120,8	117,0	142,8	173,8
3. Mărimea medie a depunerilor	rub.	1 280	1 346	1 471	1 578	2 054	3 313
creștere (față de anul precedent)	%	104,1	105,1	109,3	107,3	130,2	161,6
4. Mărimea medie a depunerilor calculată per capita	rub.	669	762	916	1 072	1 526	2 649
Creștere (față de anul precedent)	%	110,4	113,9	120,2	117,0	142,3	173,6

Sursa: Anuarele statistice ale RM: pentru 1990 – p.65; 1992 – p.112

Vedem că dacă la sfârșitul anilor '80 depunerile bănești ale populației creșteau cu 10-20% pe an, atunci în anii '91-'92 ritmurile au sporit de câteva ori, până la cca 43 și, respectiv, 74%. Aceeași concluzie principală se referă și la creșterea mărimii medii a depunerilor, precum și a depunerilor per capita. **Aceste tendințe nu mărturiseau despre niște modificări favorabile în veniturile (bănești) reale ale populației (depunătorilor), ci despre imposibilitatea materializării semnelor bănești, despre o inflație galopantă.**

Unicul emitent, în ultimă instanță, al rublelor era din 1992 deja Banca Centrală a Rusiei/ BCR unica succesoare a fostei bănci a URSS. Ca urmare a apărut un deficit tot mai mare de numerar, din cauza refuzului

⁷ Sunt bine cunoscute faptele, când banii care au mai multe, până la 9-12 grade de protecție, inclusiv dolarul SUA, sunt contrafăcuți. Mai mult ca atât, moneda euro cu cel mai înalt grad (60 nivele) de protecție, de asemenea, este contrafăcută.

⁸ Alte NSI și-au declarat independența după cum urmează: Georgia – 9 aprilie 1991; Estonia – 20 august 1991 (anterior la 30 martie 1990 – declarația suveranității), Lituania – 21 august 1991 (la 1 martie 1990, restabilirea suveranității naționale), Ucraina – 24 august 1991, Belarus – 25 august 1991, Letonia – 21 august 1991 (la 4 mai 1990, declarația de suveranitate). Ulterior, și-au declarat independența: Azerbaidjanul (30 august 1991), Uzbekistanul (31 august 1991), Kârgâzstanul (31 august 1991), Tadjikistanul (9 septembrie 1991), Armenia (23 septembrie 1991), Turkmenistanul (27 octombrie 1991), Kazahstanul (16 decembrie 1991), Rusia la 22 aprilie 1990 a adoptat Declarația de suveranitate aprobată de Parlament la 12 mai 1990, la 25 decembrie 1991 URSS de facto își încetează existența.

BCR de a transmite către partea moldavă a disponibilităților respective.

Despre gradul de majorare a prețurilor în acea perioadă și după a se vedea tab.2.

Tabelul 2

Evoluția inflației anuale în RM în perioada 1991-2007, %

Indicatorii inflației Anii	IPC	IPPI	Deflator PIB	Deflator cheltuieli private
1991	251,4	534,2	122,1	117,4
1992	2 806,0	4 693,8	943,6	869,1
1993	1 770,0	4 483,1	860,5	929,9
1994	204,6	279,6	276,4	357,3
1995	123,6	146,6	38,7	36,9
1996	115,1	120,4	27,9	21,2
1997	111,1	113,6	12,6	4,6
1998	118,2	113,5	9,4	8,3
1999	143,8	158,6	39,8	44,7
2000	118,5	124,2	27,3	27,2
2001	106,4	105,9	12,0	10,0
2002	104,4	107,4	9,8	6,6
2003	115,8	108,9	14,8	12,8
2004	112,5	105,0	8,0	7,1
2005	110,0	107,2	7,2	8,7
2006	114,1	112,9	13,4	15,9
2007	113,1	128,4	15,8	17,8

Notă: IPC – indicele prețurilor de consum; IPPI – indicele prețurilor producției industriale

Surse: Anuarele statistice ale Republicii Moldova pentru anii 1991-2007; Buletin statistic de prețuri. BNS. Ianuarie 1994-decembrie 2007

În aceste condiții, Ucraina vecină își satisface necesarul de numerar la începutul lunii ianuarie 1992 prin emiterea predecesorului monedei proprii „karbovanețul” (cuponul ucrainean)⁹, stabilindu-se un curs forțat de câțiva dolari contra unui „karbovaneț”, cu o reducere catastrofală a acestuia până la cursul de 1 dol. = 200 000 cupoane-karbovanețuri în momentul preschimbării lor la 2 septembrie 1996 pe grivne ucrainene, noua monedă națională (oficială) a acestui stat.

Liberalizarea prețurilor în condițiile emiterii de către Ucraina a karbovanețului a cauzat imigrarea extrem de rapidă și masivă (la nivel de câteva sute mil. rub.) din NSI, în primul rând din Ucraina, în Republica Moldova, contra exporturilor nete de bunuri materiale și servicii din RM. Îndeosebi imigrarea banilor a fost simțitoare în raioanele (județele) limitrofe cu Ucraina, de unde ucrainenii achiziționau în cantități sporite masiv animale domestice, produse alimentare, materiale de construcție și alte bunuri de la populația Moldovei sau din centrele comerciale.

Din cauza reacției încetinite a BNM, nepregătirii populației, necunoașterii esenței celor petrecute etc., statul și populația au suportat enorme și irecuperabile pierderi într-o perioadă foarte scurtă.

Insistența continuă și repetată (pe parcursul a peste câțiva ani), de a grăbi Reforma monetară, nu avea susținere eficientă nici la Guvern, nici la BNM, nici la majoritatea parlamentară. Putem doar presupune că parțial această atitudine era cauzată de neînțelegerea unora, dar probabil în măsură și mai mare din motive politice promovate de alți demnitari „cu experiență” și cu mari „datorii” față de trecut (față de orânduirea precedentă).

⁹ Emiterea monedei naționale reale (a grivnei/hrivnei ucrainene = 100 copeici) a fost efectuată de Ucraina abia la 2 septembrie 1996. Trebuie specificat în mod aparte faptul că funcțiile cuponului ucrainean („karbovanețului”) și a celui moldovenesc erau principal diferite. Cel ucrainean efectiv îndeplinea funcții de cvasimonedă națională, adică de monedă aproape reală.

În aceste condiții, a fost elaborat un proiect de lege privind moneda națională – leul. Documentul în cauză nu era acceptat din aceleași considerații – din cauza politizării deciziei (legată de denumirea propusă a monedei), promovate de deputații agrarieni. Cu mare greu au fost acceptate argumentele documentate care atunci (ianuarie 1992) au constat în următoarele:

1. URSS nu mai există, iar Republica Moldova deja adoptase Declarația privind independența.
2. Moneda națională este necesară și din punct de vedere juridico-politic, ca element al statalității.
3. Moneda națională *este cel mai eficient instrument de protejare* a pieței interne, reprezintă o pârghie economică, financiară, bancară, comercială, monetară.
4. Referitor la denumire. Francul la acel moment era cea mai răspândită monedă (ca denumire a monedei), inclusiv francii CFA și francii CFP – în peste 30 țări; dolarul – în peste 20 țări; lira – în peste 10 state etc. Deci, rezultă că denumirea monedei nu conduce în mod automat și la o integrare politică a țărilor/teritoriilor care utilizează aceeași monedă sau monede diferite (financiar-valutar), dar cu aceeași denumire¹⁰.
5. Concomitent menționăm că leul este monedă națională și în Bulgaria, nu numai în România.

Pe de altă parte, leul este o denumire istorică, oficial acceptată în spațiul românesc încă începând cu sec. XIX (1867) de care sunt legate o cultură și tradițiile respective ale spațiului estic românesc.

Cu deosebite dificultăți, la 23 ianuarie 1993 a fost acceptată Legea conform căreia *Leul (egal cu 100 bani) a devenit monedă națională a Republicii Moldova*. Cu mare părere de rău, la acea dată existau indicații confidențiale și ilegale (ale BNM) conform cărora în Franța deja începuse activitățile respective de pregătire și elaborare a monedei noastre cu denumirea de „ducat”.¹¹

Și de data aceasta BNM nu a întreprins măsuri energice în vederea efectuării cât mai rapide a reformei date. Paradoxal, dar rămâneam în urmă și față de Rusia la acest capitol, fiindcă Rusia a fost printre primele foste republici care efectiv a emis moneda proprie (chiar la începutul a.1992). Aceasta însă nu a fost „observat” de unii din motiv că atât moneda ex-sovietică, cât și cea (nouă) a Rusiei aveau aceeași denumire. Deosebirea era că în primul caz unitatea monetară se numea rublă sovietică, în cel de al doilea – rublă rusească. Mai mult ca atât, de la 1 iulie 1992 Banca Rusiei a introdus achitățile cu Băncile Centrale ale CSI prin conturi corespondente.

În aceste condiții, în scopul grăbirii emiterii monedei proprii, a fost propus un proiect de Decret prezidențial prin care s-a constituit Comitetul reformei monetare. Comitetul a fost alcătuit din 5 persoane: Prim-ministru, Ministrul Economiei, Ministrul Finanțelor, Guvernatorul BNM și președintele Comisiei permanente a Parlamentului pentru problemele economice și bugetare. Cu regret, inițiativele de a grăbi emiterea monedei erau stopate. Existau mai multe pretexte. Unele fiind legate de „obiecțiile posibile ale Moscovei”, deși Moscova emisese deja moneda sa. Altul, ca să nu influențăm negativ autodeclarații lideri de la Tiraspol, din zona provizoriu ocupată de Armata a 14-a a Rusiei (din estul Republicii Moldova).

Se credea că dacă efectiv va fi emisă în circulație moneda națională, se va „supăra” Moscova. Întrebarea noastră și atunci și acum era: cum să se supere Moscova pe Republica Moldova, dacă aceasta va emite moneda (leul), când însuși acest stat al CSI a emis deja moneda proprie? Mai mult decât atât, în Rusia (la fabrica specializată din Perm) au fost tipărite cupoane pentru punerea în circulație în unele raioane de est (actualmente județul Dubăsari) ale Republicii Moldova încă în 1992 (o altă parte a cupoanelor aflate în circulație în acest județ moldovenesc a fost tipărită în Germania).

Leul moldovenesc a fost emis cu foarte mare întârziere abia la 29 noiembrie 1993. Rata de schimb pentru toate valorile fiind acceptată unică, și anume în proporție de 1 la 1000 (1 leu = 1000 cupoane preschimbate), cursul leului față de dolar a fost stabilit de 1 dol. = 3,85 lei. Toate prețurile și alți parametri economici, finan-

¹⁰ Afară de țările europene, în care tradițional se utiliza această monedă – Franța, Elveția, Belgia, Luxemburg, Liechtenstein, Monaco, francul se mai utiliza în țările CFA (Comunitatea Franceză din Africa) – Benin, Burkina Faso, Camerun, Republica Centrafricană, Ciad, Comore, R.P.Congo, R. Côte d'Ivoire, Gabon, Guineea Ecuatorială, Niger, Senegal, Togo, precum și Burundi, Djibouti, Madagascar, Mali, Maroc, Martinica, Ruanda. Francul CFP (Comunitatea Franceză a zonei Pacificului) – Polinezia Franceză, Noua Caledonie, precum și teritoriile dependente de Franța – Guadelupa, Reunion, Mayottei, Saint Pierre și Miquelon, Guyana Franceză. Respectiv, dolarul, ca monedă, se aplica în: Australia, Bahamas, Barbados, Belize, Bermuda, Brunei, zona Est-Caraibeană, Guana, Hong Kong, Zimbabwe, Zambia, Canada, Liberia, Malaysia, Noua Zeelanda, Trinidad și Tobago, Fiji, Etiopia, Jamaica. Lira în: Marea Britanie, Irlanda de Nord, Gibraltar, Egipt, Turcia, Liban, Sudan, Malta, In-le Malvine/ Folkland, Italia etc.

¹¹ Despre acest fapt am aflat din discuțiile noastre avute în timpul întrevederii de la sfârșitul lunii ianuarie 1992 cu o delegație a RM din care făceau parte Guvernatorul BNM, autorul acestui material și Președintele Comisiei pentru Cultură și Culte de atunci și, pe de altă parte, reprezentantul firmei financiare respective.

ciari, monetari au fost modificați/recalculați în aceeași proporție (1:1000).

Întârzierea efectuării reformei monetare cu 2-3 ani a cauzat mari prejudicii¹². În primul rând, în condițiile utilizării monedei unice în spațiul ex-sovietic din Republica Moldova, așa cum am menționat, erau zilnic retrase valori materiale în mari proporții (le putem estima la cca 1 mlrd. dol. anual în 1992-1993). În al doilea rând, după liberalizarea prețurilor din 2 ianuarie 1992 lipsa de numerar a cauzat mari dificultăți în economie. Neplățile dintre agenții economici, precum și neplățile salariilor (în primul rând, la bugetari), pensiilor, indemnizațiilor etc. au început rapid să crească, devenind ulterior cronică cu consecințe generatoare negative.

Utilizarea coeficientului unic de convertire (1:1000) pentru absolut toate valorile, tarifele la servicii și prețurile la mărfuri etc., fără efectuarea concomitentă a reformei prețurilor, a influențat extrem de negativ asupra economiei, în special asupra privatizării, asupra depunerilor bănești ale populației în Banca/ Casa de Economii etc. De exemplu, managerii de diferite niveluri (directori de întreprinderi, de sovhozuri, președinți de kolhoz ș.a.), au fost privilegiați în acest proces de descentralizare prin faptul că au putut „privatiza” bunuri mobile și imobilul gestionat de ei contra unor sume simbolice de bani (zeci sau sute de LMD). Drept (auto-înșușit) pe care nu l-a avut marea majoritate a populației. De exemplu, un autovehicul, care anterior (până în 1991) costa 10-15 mii de ruble, putea fi „privatizat” (doar) de către șefi cu 10-15 lei, o casă (construită la sate pentru specialiștii gospodăriilor agricole, invitați din altă parte) de 20-25 mii rub. – cu 20-25 lei etc. Aceasta a discreditat procesul de privatizare și a avut consecințe doar negative sub mai multe aspecte, a creat mari decalaje de avuție între foștii „manageri” de diferite niveluri și restul populației, a sporit neîncrederea populației față de organele publice (în primul rând, față de Bancă de Economii), față de manageri și față de reformele economice declanșate etc. Ulterior, acest decalaj a crescut și s-a intensificat în așa fel, că cea mai mare parte a patrimoniului este deținută actualmente de doar 3-5% de titulari. Din punct de vedere formal, procesul de „privatizare” a decurs aproape corect. În realitate însă, din cauza necorespunderii prețurilor documentare celor reale, procesul de înstrăinare a proprietății de stat a fost, în fond, fraudulos. Nici până în prezent prețul imobilului nu este ajustat la valoarea lui reală. Decalajul dintre valoarea nominală și cea reală continuă să fie și acum, după un deceniu și jumătate de la emiterea monedei naționale, până la 1:10 (sau chiar 1:100), cu toate consecințele respective economice, financiare, fiscale dăunătoare etc.

Afară de aceasta, utilizarea **unui coeficient unic** pentru toate valorile (bunurile, mărfurile etc.) a cauzat o inflație chiar imediat după emiterea monedei. În anul 1994 inflația a constituit 104%, în timp ce în anii următori ea s-a situat, conform datelor Biroului Național de Statistică/ BNS, la nivelul 15-25% (tab.2).

Utilizarea coeficientului unic a redus aproape la zero depunerile bănești ale populației în casele de economii, acestea fiind micșorate de câteva mii de ori. Aducem un exemplu, după noi, semnificativ, care reflectă gradul de devalorizare a depunerilor bănești ale populației în urma inflației și a reformei bănești menționate (nereușite). În anul 1990, conform datelor statisticii oficiale, numărul depunerilor bănești ale populației la Băncile (pe atunci casele) de Economii a constituit 2.946 mii (din 4.348 mii de cetățeni ai RM). Dacă pornim de la faptul că o depunere aparținea unui cetățean, atunci putem trage concluzia că aproape întreaga populație adultă era deținătoare a unui livret de depunere. Mărimea medie a unei depuneri constituia 1 578 rub. Cu toate că după aplicarea (din 1.01.1961) noii scări de prețuri și până la sfârșitul anului 1991 valoarea reală a rublei ex-sovietice s-a devalorizat semnificativ, mărimea acesteia nu poate fi apreciată în proporția de 1:1000, adică în mărimea utilizată la convertirea numerarului din 1993¹³.

Tot conform datelor statistice oficiale [18, 19], publicate după efectuarea reformei monetare, aflăm că în 1994 depunerea medie a constituit 32,2 lei (cca 8 dol. la cursul de atunci), iar pentru 1990 am fi avut doar 1,5 lei sau 0,3-0,4 dol. Evident că o atare „reformă” monetară negativ influențează asupra încrederii populației față de sistemul bancar și față de structurile publice, în primul rând, față de BNM. Așadar, după atare procese, s-au

¹² Majoritatea NSI au emis monedele lor naționale înaintea R.Moldova, după cum urmează: Ucraina a pus în circulație cvasimoneda/ karbovanețul la 2 ianuarie 1992, iar la 2 septembrie 1996 – moneda națională, grivna; Estonia (crona, 20 iunie 1992), Letonia (4 mai 1992, provizoriu a început aplicarea rublei letone, iar la 12 februarie 1993 – a fost emis latul), Rusia (rubla, 1992), Lituania (la 16 septembrie 1992 a început aplicarea cvasimonedei „talonas”, iar la 1 iulie 1993 a fost emis litasul), Kârgâzstanul (somul, 5 mai 1993), Georgia (3 aprilie 1993 a început aplicarea cuponului, ulterior, în același an – lari), Kazahstanul (tenge, 15 noiembrie 1993), Armenia (dramul, 20 noiembrie 1993), Azerbaidjanul (manatul, 1993), Uzbekistanul (sumul, 1993), Turkmenistanul (manatul, 1993). Statutul cvasimonedelor în NSI era diferit de la o țară la alta. De exemplu, cuponul ucrainesc efectiv exercita funcțiile monedei naționale, exista noțiunea de curs valutar (al cuponului față de dol. SUA) etc. În Estonia convertibilitatea deplină a monedei a fost asigurată încă din 1992.

¹³ Către sfârșitul anilor '80, rubla treptat se devaloriza. Însă banii în cauză au fost acumulați pe parcursul a cca trei decenii, începând cu 1961, când a avut loc schimbarea scării prețurilor în proporție de 1:10.

devalorizat nu numai banii, dar și încrederea, termen care exprimă o atitudine a populației față de oficialități, extrem de importantă.

Pentru a face unele aprecieri comparative, considerăm utile informațiile ce țin de alte reforme analogice. Spre exemplu, în 1947 (în fosta RSSM) la efectuarea reformei monetare s-a ținut cont, în mod relativ echitabil, de mai mulți factori. Pentru „diferite valori”, inclusiv „**diferiți bani**”, au fost utilizați **coeficienți diferențiați de preschimbare** (de convertire) a „banilor vechi” în „bani noi” după cum urmează¹⁴. Schimbarea banilor în numerar a fost efectuată în proporție de 1:10 (o unitate bănească nouă contra 10 unități respective vechi), independent de suma preschimbată. Depunerile bănești ale populației în Casele de Economii au fost preschimbate în funcție de sumele absolute ale acestora, și anume: până la 3 000 ruble – în proporție de 1:1; de la 3001 până la 10 000 ruble – în proporție de 3 (ruble „vechi”):2 („noi”); peste 10 001 ruble – în proporție de 2 („vechi”):1 („nouă”). Pentru obligațiunile împrumutului de stat cu câștiguri a fost utilizat coeficientul de 3:1. Procedând astfel, statul a încurajat depunerile bănești bancare (față de situația păstrării banilor „la ciorap”), a promovat o politică echitabilă pentru cei cu depuneri bănești mai mici etc. Bani depuși de populație erau folosiți de către stat în diferite scopuri investiționale etc. Cu regret, în anul 1993, deci peste 46 „!” de ani, s-a făcut un pas, dacă nu chiar mai mulți, înapoi în sensul dat. Sau cei de la BNM nu au știut faptele reale din istoria modernă din domeniu.

O atare diferențiere (ca principiu, și nu ca mărimi concrete cantitative, care pot fi altele, după caz) de preschimbare a banilor „vechi” în „noi”, acordând prioritate evidentă banilor depuși în sistemul bancar (de stat) o consideram și o considerăm judicioasă. Metoda „egalitaristă” însă efectiv utilizată (în noiembrie 1993) a lovit serios asupra nivelului de viață a majorității populației, precum și asupra încrederii depunătorilor față de structurile publice.

Un singur exemplu, care ne demonstrează ce înseamnă neîncrederea față de stat și față de sistemul bancar. Conform datelor Băncii Rusiei (vezi săptămânalul rus „Argumentî i faktî”, nr.10, martie 1999). În anii premergători crizei regionale din 1998, băncile rusești au adus din exterior și au vândut populației și clienților 138 mlrd. dol. cash (inclusiv în 1998 – 16,15 mlrd., 1997 – 37,49 mlrd., 1996 – 33,82 mlrd. dol. etc.). „Exporturile” de valută din Rusia au fost estimate în mărime de 50-55 mlrd. dol. Așadar, „importurile” nete au constituit 80-85 mlrd. dol. Oficialitățile însă au fost nevoite să negocieze cu mari dificultăți cu FMI, BIRD etc., în vederea obținerii unor împrumuturi publice externe de 4-5 mlrd. dol. Dacă ar putea fi restabilită încrederea populației și a clienților față de sistemul bancar și față de autoritățile publice, Rusia nu ar fi avut nevoie de împrumuturi valutare de la structurile bancare externe. În linii mari, esența acestui exemplu este valabilă și pentru alte țări. Putem estima cam „cât costă încrederea” (sau lipsa ei).

Încrederea în acest domeniu legat de bani se (re)câștigă foarte greu (uneori nu-i posibil în genere). Pierderea ei însă s-a petrecut foarte rapid. Băncile și statul fără să-și dea seama au respins depunătorii.

Considerăm că la efectuarea reformei monetare au fost comise și câteva mari neajunsuri de ordin tehnic. În primul rând, bancnotele noi de unu, cinci și zece lei (la culoare) reprezintă o copie nereușită a precedentelor bancnote de unu, cinci și zece ruble ex-sovietice. Bancnotele de 1 LMD și 100 LMD sunt aproape identice la culoare, ceea ce adeseori creează dificultăți (ori greșeli) posesorilor respectivi. Unele „contraargumente” cu exemple din alte state (SUA etc.), aici nu sunt bine venite, dacă ținem cont de gradul de utilizare de către populație a numerarului pentru efectuarea plăților în RM și alte părți, unde peste 95% din plăți se fac prin utilizarea cardurilor etc. Se impunea (și se impune) o bancnotă cu valoarea nominală de 2 sau 3 lei, calitatea hârtiei este sub orice critică, iar măsurile ce țin de protejarea banilor sunt insuficiente, ceea ce ne demonstrează nenumăratele fapte de contrafacere etc.

Din cauza modului nereușit de apreciere a depunerilor bănești ale populației în timpul reformei monetare (noiembrie 1993), ulterior a fost declanșat un proces lung de corectare (relativă) a erorilor comise prin utilizarea unui sistem de indexări, proces care mai continuă și acum. Trebuie însă să menționăm că indexarea propusă se efectuează conform unei proceduri foarte subiective și din fonduri bugetare. În timp ce ea urma, sau putea să fie realizată în proporții reale, corespunzătoare soldurilor de bani rămase în Casele de Economii

¹⁴ Vezi hotărârea organelor abilitate de atunci „Despre efectuarea reformei bănești și despre anularea cartelelor pentru distribuirea produselor alimentare și nealimentare” (*trad. autor*; «Pravda» din 15 decembrie 1947).

De exemplu, dacă două persoane dețineau până la reformă câte 12 000 rub. „vechi” fiecare, atunci persoana care păstra banii cash acasă („la ciorap”) după reformă rămânea cu 1 200 rub. „noi” În schimb, cea de a doua persoană, care păstra banii economisiți în Casa de Economii, obținea suma de 7 867 (3000·1+7000·2/3+2000·10) rub. „noi”.

și din valorile aferente fostei proprietăți a băncilor de stat (de până la 1991).

În lista consecințelor pozitive ale efectuării reformei monetare trebuie menționate următoarele: apariția monedei naționale nu numai ca atribut al statalității, ci și ca element important al politicii monetare și financiar-economice; obținerea anuală a veniturilor din emisiunea banilor. Apariția leului moldovenesc a atras după sine un termen aferent – cursul valutar, utilizat în relațiile economice și valutare-financiare internaționale ale Republicii Moldova, domeniu extrem de important și inexistent anterior în forma sa actuală.

Bibliografie:

1. Asociația Economiştilor din RM. Acte normative cu privire la problemele economice și bugetare (1990-1992). Legile și hotărârile aprobate de Parlament, Decretele Președintelui Republicii Moldova. Vol. 1 / Cuvânt introductiv de Mihai Patraș. - Chișinău: Universitas, 1992. - 356 p.
2. Asociația Economiştilor din RM. Acte normative cu privire la problemele economice, bancare și bugetare. Vol. 2 / Cuvânt introductiv de Mihai Patraș. - Chișinău: Logos, 1995. - 364 p.
3. Asociația Economiştilor din RM. Acte normative cu privire la activitatea economică, bancară și financiară. Legile și hotărârile Parlamentului, Decretele Președintelui RM. Noiembrie 1992-martie 1993. Vol.3 / Cuvânt introductiv de Mihai Patraș. - Chișinău, 1996. - 310 p.
4. Asociația Economiştilor din RM. Culegere de acte normative privitoare la activitatea economică, financiară și bancară. Legile și Hotărârile Parlamentului (1993-1994), Decretele Președintelui Republicii Moldova (1995-1996). Vol.4 / Cuvânt introductiv de Mihai Patraș. - Chișinău, 25 iunie 1996. - 398 p.
5. Autogestiunea regională: căutări și soluții: Culegere de materiale din presa periodică. - Chișinău: Cartea moldovenească, 1989. - 164 p.
6. Hotărârea Parlamentului Republicii Moldova (Nr.186-XII din 25 iulie 1990) cu privire la Concepția trecerii la economia de piață în Republica Moldova // [1, p.20-22].
7. Decretul Președintelui Republicii Moldova (Nr. 122 din 4 iunie 1991) cu privire la Banca Națională a Moldovei // [1, p.321].
8. Hotărârea Parlamentului Republicii Moldova (Nr. 781-XII din 18.11.1991) cu privire la formarea capitalului statutar al Băncii Naționale a Moldovei și stabilirea datoriei de stat a republicii // [2].
9. Decretul Președintelui Republicii Moldova (Nr.2 din 17.01.1992) cu privire la unele măsuri suplimentare de protecție socială a populației Republicii Moldova în condițiile liberalizării prețurilor // [2].
10. Decretul Președintelui Republicii Moldova (Nr.256 din 27 decembrie 1991) cu privire la liberalizarea prețurilor și tarifelor și la protecția pieței interne // [1, p.344-345].
11. Decretul Președintelui Republicii Moldova (Nr.12 din 30.01.1992) cu privire la modul de creare a fondurilor valutare pentru anul 1992 // [2].
12. Decretul Președintelui Republicii Moldova (Nr.24 din 8.02.1992) cu privire la reglementarea operațiilor valutare pe teritoriul Republicii Moldova // [2].
13. Decretul Președintelui Republicii Moldova (Nr. 105 din 30.04.1992) privind măsurile urgente de normalizare a circulației banilor în numerar în Republica Moldova // [2].
14. Hotărârea Parlamentului Republicii Moldova (Nr.667-XII din 24 iulie 1991) cu privire la aprobarea statutului Băncii Naționale a Moldovei // [2, p.240-249].
15. Legea (Nr.599-XII din 11 iunie 1991) cu privire la Banca Națională de Stat a Moldovei (Banca Națională a Moldovei) // [1, p.130-141].
16. Hotărârea Parlamentului Republicii Moldova (Nr.600-XII din 11 iunie 1991) despre punerea în aplicare a Legii cu privire la Banca Națională de Stat a Moldovei // [1, p.142-143].
17. Legea (Nr.601-XII din 12 iunie 1991) cu privire la bănci și activitatea bancară // [1, p.144-152].
18. Hotărârea Parlamentului Republicii Moldova (Nr.602-XII din 12 iunie 1991) despre punerea în aplicare a Legii Republicii Moldova cu privire la bănci și activitatea bancară // [1, p.153-154].
19. Hotărârea Parlamentului Republicii Moldova (Nr.883-XII din 23 ianuarie 1992) cu privire la circulația monetară // [1, p.300].
20. Decretul Președintelui Republicii Moldova (Nr.109 din 7 mai 1992) cu privire la unele măsuri de stimulare a formării Fondului Valutar al Republicii Moldova // [2, p.329-330].
21. Legea (Nr.1232-XII din 15 decembrie 1992) cu privire la bani // [2, p.57-58].
22. HG Nr. 371 din 02.06.1992 privind introducerea cupoanelor cu valorificare multiplă ale Băncii Naționale a Moldovei/ promulgat 02.06.1992. – Monitorul Oficial al RM, nr.006 din 30.06.1992.
23. Decretul Președintelui Republicii Moldova (Nr.200 din 24 noiembrie 1993) cu privire la introducerea monedei naționale în Republica Moldova // [4, p.371-372].

24. Departamentul Statisticii Republicii Moldova. Anuarul Statistic al Republicii Moldova, 1996. - Chișinău: Ed. „Statistică”, 1997. - 528 p.
25. Departamentul Statisticii Republicii Moldova. Anuarul Statistic al Republicii Moldova, 1995. - Chișinău: Combinatul poligrafic, 1996. - 464 p.
26. Guvernul Republicii Moldova. European Expertise Service. Tendințe în economia Moldovei. Ediție lunară. - Chișinău, februarie 1999. - 128 p.
27. Guvernul Republicii Moldova. European Expertise Service. Tendințe în economia Moldovei. Ediție trimestrială. - Chișinău, noiembrie 1998. - 104 p.
28. Guvernul Republicii Moldova. European Expertise Service. Tendințe în economia Moldovei. Ediție trimestrială. - Chișinău, august 1998. - 118 p.
29. Guvernul Republicii Moldova. European Expertise Service. Tendințe în economia Moldovei. Ediție trimestrială. - Chișinău, ianuarie-martie 2001. - 165 p.
30. Banca Națională a Moldovei. Buletin trimestrial, 1994-2008. - Nr.1-4.
31. Legea Republicii Moldova (din 21 iulie 1995) privind Banca Națională a Moldovei. Legea Republicii Moldova (din 21 iulie 1995) privind instituțiile financiare. - Chișinău, 1995.
32. Patraș Mihai. Concepția autofinanțării și autogestunii teritoriale în RM // Viața satului, 20 decembrie 1998.
33. Patraș Mihai. Autogospodărirea teritorială – expresie a noii gândiri economice // Tinerimea Moldovei, 15 februarie 1989.
34. Raportul Național asupra dezvoltării umane. Republica Moldova. 1996-2000.
35. Biroul Național de Statistică al Republicii Moldova. Anuarul statistic al Republicii Moldova, 2008. - Chișinău: Ed. Statistica, 2008. - 578 p.
36. Biroul Național de Statistică al Republicii Moldova. Dezvoltarea social-economică a Republicii Moldova în anul 2008. - Chișinău, 2009. - 131 p.
37. Patraș Mihai. Consecințele pozitive și negative ale reformei monetare din Republica Moldova (29 noiembrie 1993) // Săptămânalul ECO(nomist) din 17 decembrie 2007.
38. Patraș Mihai. Reforma monetară și politica bancară // Republica Moldova: dimensiunile reformelor. - Chișinău: Pontos, 2002, p. 234-252.

Notă: Rezultatele sunt obținute în cadrul proiectului național 09.833.07.05A finanțat de către CSSDT al AȘM.

Prezentat la 01.04.2009